

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Б. Қасым¹, Г. Суамбекова²¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан²Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениет университеті,
Алматы, Қазақстан

(E-mail: bkasym_gosyaz@mail.ru)

Туынды сөздердің ішкі мағыналық құрылымы

Аңдатпа. Мақала туынды сөздердің мағыналық құрылымын қарастырылады. Сөздің мағыналық құрылымы тілдің дара ерекшелігін көрсететін белгі болып саналады. Ішкі мағыналық құрылымның басты тәсілі – ұғымды белгілеу және сөздің ішкі мағынасы мен сыртқы тұрпаты арасындағы бірліктерді байланыстыратын ұғым. Сол арқылы ғана атаудың тұтастығы түсініледі. Ал уәждеме процесінің қатысуымен ішкі мағыналық құрылымның негізінде атау қалыптасатыны сараланады. Сөздің ішкі құрылымы арқылы атаудың міндетті семантикалық ерекшелігі талданады. Ішкі мағыналық құрылым атауға негіз болған – бейне екені тұжырымдалады. Атау жасалу табиғатын толығымен ашу үшін оның ішкі құрылымына сөздің семантикасына назар аударылады. Сөздің ішкі құрылымынан лексемалардың мағына негізділігі, сөз мағынасының уәжділігі немесе уәжсіздігі осыдан туындайды.

Түйін сөздер: ішкі мағыналық құрылымы, ұлттық дүниетаным, уәжділік, туынды сөз

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде сөзжасамның семантикалық аспектісіне тілшілер тарапынан назар аударылып, зерттеу нысанына айнала бастады. Сонымен бірге туынды сөздің мағыналық белгісін ұлттық дүниетаным, қолданыс қызметі (функционалды), қатысым әрекетімен (коммуникативті) прагматикалық мақсатына байланысты зерделеуде үлкен мән берілуде. Сөзжасамдық мағына тілдің туынды сөздер жүйесіндегі басты бағыт болып саналады және маңызды орын алады. Сөзжасамдық мағына тікелей сөздердің арасындағы таным мен уәжділіктен шығады. Оның пайда болуы «ішкі құрылым» (внутренняя форма) басқаша айтқанда, семантикалық уәжділікпен тікелей байланысты [1, 203].

Сөзжасам саласының әрі қарай терең жан-жақты зерттелуіне, талдануына жол ашты. Сөзжасамды тіл білімінің бір саласы деп тану үшін шолу жасау жеткіліксіз. Мақалада оның тұлғалық, құрылымдық, құрамдық жағынан бөлек, тілдік бірліктерді, яғни туынды сөздерді (аталымдар) сөзжасамдық уәжділігі, сөзжасамдық мағынасы мен семантикалық сипаты, сөзжасамдық заңдылықтары, амал-тәсілдері, сөзжасамдық бірліктері: ұя, тізбек, саты, жұп, семантикасы мен функционалдық қызметі т.б. тұрғысынан қарастырып, талдау, зерделеу сөзжасамның барлық табиғаты мен заңдылықтарын тануға, ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Түркітанудың ғылыми нысандарның бірі – туынды сөз мәселесі. Тіл білімінде, соның ішінде, түркітануда туынды сөзге қатысты пікір айтқан және арнайы зерттеу нысаны еткен біраз еңбекті атауға болады. Көбінесе бұл еңбектерде туынды сөздердің құрылымдық

және тәсілге қатысты сөз болды. Бұл арада түркітанушылардың біразының атын атаған жөн: Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Э.Р. Тенишев, А.А. Юлдашев, Б.А. Серебренниев, Н.З. Гаджиева, Ф.А. Ганиев, Б. Орузбаева, Т. Садыков, Ғ. Садуақасов, т.б. Қазақ тіл білімінде басқа мәселелерді зерттеу барысында туынды сөзге мән беріп, оның табиғатын анықтау, құрылымдық және мағыналық мәселесін шешу төңірегінде пікір танытқан ғалымдар А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, А. Ысқақов, А. Қалыбаева, Н. Оралбай, М. Оразов, Ә. Төлеуов, Е. Жанпейісов, Ә. Ибатов, Ғ. Қалиев, Б. Қасым, А. Салқынбай, Ұ. Исабекова т.б. тәрізді тіл мамандарының еңбектерін атаған жөн.

Бұл мәселенің туынды сөздердегі уәждеме теориясына тікелей қатысы бар. Ал уәждеме теориясы уәжділіктің түрлеріне қатысты туындайды, оның өзі сөзжасам жүйесіндегі *сыртқы* (морфологиялық уәжділік лексикалық бірліктердің сөзжасамдық үлгілерін анықтайды) және *ішкі* уәждемені (семантикалық уәжділік сыңарлардың арасындағы арақатынастың нәтижесі, бұрынғы мағына мен жаңа мағынаның арасындағы байланыс арқылы сөзжасамдық мағынаны анықтайды) саралап, сол заңдылыққа сүйене отырып, *тура аталым* және *келтірінді* (жанама) *аталымды* айқындау. Лингвистердің біразы уәжділікті «ішкі құрылым» ұғымымен байланыстырады (О.И. Блинова, В.Г. Гак, С. Исаев).

Талқылау

Тіл мамандары туынды сөздің *мағыналық құрылымына* ерте заманнан назар аударған. Сөздің *ішкі мағыналық құрылымы* деген тұжырымдаманы алғаш енгізген В. Гумбольдт болатын және ғалым тілдің ішкі мағына – мазмұны мен сыртқы тұрпатын бірлікте қарауды негізге ала отыра: «Внутренняя форма – то, что возвышает членораздельный звук до выражения мысли, взятой во всей совокупности своих связей и систематичности», – [2, 71] деген түйін жасайды. Бұл теориядан шығатын қорытынды: *ішкі құрылым* тіл құбылыстарының – тіркес, туынды сөздер, тіл оралымдары т.б. яғни ол тек жалпы тілдің тұтастай айырмашылығын ажыратып, ұлттық ерекшелігін ашып қоймайды, сонымен қатар *мағыналық құрылым* тілдің дара ерекшелігін көрсететін белгі болып саналады. Ішкі мағыналық құрылымның басты тәсілі – ұғымды белгілеу және сөздің ішкі мағынасы мен сыртқы тұрпаты арасындағы бірліктерді байланыстыру. Демек, ішкі құрылым атаудың мағыналық құрылымын құрастырушы сыңар ретінде танылады. Ішкі құрылым – алғашқы *бейне*, онда ұғымның негізі жатады. Ішкі құрылым ойға бағыт береді, өзек мағынаның әрі қарай дамуына *мүмкіндік* жасайды. Атаудың ішкі құрылымында ұғымның ізі жатады. Ішкі құрылым – атауды құрастырушы сыңарлардың өзара байланысын сақтайтын тұтас, жүйелі ерекшелігін көрсететін тілдік құбылыс. Сол арқылы ғана атаудың тұтастығы түсініледі. Ал *уәждеме* процесінің қатысуымен ішкі мағыналық құрылымның негізінде *атау* қалыптасады. Ішкі құрылым – атаудың *міндетті* семантикалық ерекшелігі. Ішкі мағыналық құрылым атауға негіз болған – *бейне*. Ақ бөкенді жатыр деме, Көшпелі елді отыр деме.

Ақ пен қараны Шындық айырар.

Ақпейілдің аты арып, тоны тозбас (Мақал).

Сонымен, ішкі құрылым – атаудың: уәждеме процесі арқылы дәлелденеді, жүйелі ерекшелігі, тұрақты қасиеті, бірліктердің түптөркінін ашуға мүмкіндік беретін негіздер. Мысалы, *ақсүйек* – ойын, *ақсүйек* – өсімдік, *ақсүйек* – 1. тек, бекзада. 2. билеуші таптың өкілі, тұқымы – деген атаулардың қалыптасуында *сүйектің ақ, таза* мағыналық белгілері, ішкі құрылымы атаудың лексикалық мағынасын айқындайды. Әрі қарай мағыналық дамуға түскен, сөйтіп, түрлі лексикалық бірліктер қалыптасқан. Сол сияқты, *атқамінер, беташар, тұсаукесер, текетірес* т.б. атаулар да осы жолмен дамыған. Демек, *ішкі мағыналық құрылымды* тілдік құбылыстардың дара ерекшелігін көрсететін заңдылық деп санау қажет. Сөздің ішкі мағыналық құрылымының басты тәсілі атауды белгілеу

болып табылады. Сонымен бірге сөздің ішкі мағынасы мен сыртқы тұрпаты арасындағы бірліктерді байланыстырады. Ішкі мағыналық құрылым мен сыртқы құрылым екеуі түйіскен, үйлесім тапқан жерде ғана атау пайда болады.

Аталым үрдісінде сөзжасамдық құралдар арқылы сөз оралымдарын ықшамдап беру қазақ тілінің негізгі табиғи заңды құбылыстарының бірі, тіл дамуының, жетілуінің бір көрсеткіші. Тілдік ықшамдау, үнемдеу заңдылығы кез келген тілде бар құбылыс және тілдің түрлі лингвистикалық деңгейлерінде көрініс тауып отырады. Әсіресе, қазіргі дәуірде ықшамдау құбылысы сөзжасамда, соның бір түрі – күрделі атауларда анық байқалады. Осы бағыттағы А. Мартиненің пікірінше, тілдегі ықшамдау принципі үнемі қарама-қарсы құбылыстарды тепе-теңдік жағдайда ұстауға ұмтылу: біріншіден – қатысым мұқтаждығы, екіншіден – есте сақтау, үшіншіден – сөйлеу мүшелері үшін тиімді [3, 532-536].

Туынды сөздің бұл ерекшеліктері А.А. Потебня, Г.О. Винокур, В.В. Виноградовтардың еңбектерінен бастау алады. Зерттеушілер туынды сөздің лексикалық мағынасының ішкі құрылымын саралауды мақсат етпесе де, атаудың (туынды сөздің) мағынасы негізгі мағынаға байлаулы екенін атап көрсетеді. Тіл білімінде бұл қағида анық мойындалған. Тілдің танымдық қызметіне жете тоқталған А.А. Потебня: «...тіл – дайын ойды бейнелеуші құрал емес, тіл – ойды қалыптастырушы», – [4, 122] дей келіп, сөздің ішкі құрылымы ұғымын орыс тіл біліміне алғаш енгізеді. Мәселен, Г.О. Винокур туынды сөздің мағынасының қалыптасуына сөздердің уәжділік арақатынасын атап, мән берген: «значение слова с произвольной основой... определимо посредством ссылки на значение соответствующего первичной основой» [5, 421]. Кез келген туынды сөздің мағынасында түбір негіздің мағынасы жататына күмән келтіруге болмайды.

Сөзжасам теориясында бұндай тұжырымдамалар орыс тіл білімінде И.С. Улуханов, Е.С. Кубрякова, Е.А. Земская, О.И. Блинова, Н.Д. Голев, И.А. Ширшовтардың ғылыми зерттеулерінен орын алса, ал қазақ тіл білімінде *мағына негізділігі* деген ұғым Н. Оралбаеваның еңбектерінде дәлелденді. Сөзжасамда туынды сөздің *мағыналы бөлшегі* негізгі мәселе болып көтеріліп, туынды сөздің *сөзжасамдық бөлшектену* (мағына жасауға негіз болған бөліктері деген түсінікте алынып отыр) деңгейі анықталды (Е.С. Кубрякова); *сөзжасамдық құрылымдар* мен морфемдердің тіркесімділік заңдылықтары қарастырылды (В.В. Лопатин); қазақ тіл білімінде сөзжасамдық *уәждеме, уәжділік дәреже* түрлері жан-жақты зерттелді (Б. Қасым: докторлық диссертация); туынды сөздің мағына негізділігі негіз сөзде жатады (Н. Оралбаева: Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі) т.б. Сондықтан зерттеушілер сөзжасамды тіл білімінің көпқырлы және тіл жүйесіндегі ең күрделі саласы деп таниды. «Сөзжасам» деген терминнің соған сәйкес мазмұны да кеңейе түсті: «Он стал использоваться в двух значениях: 1) процесс образование новых слов на базе других слов; 2) раздел языкознания, изучающий: а) производные слова и их системные связи; б) средства, участвующие в процессе образования новых слов» [6, 7]. Демек, сөзжасамның теориясы бір орнында тұрған жоқ. Ол үнемі дамудың үстінде. Жаңа пікірлер, жаңа зерттеулер, жаңа бағыттар жарық көруде. Сөзжасамның негізгі зерттеу нысанының өзі туынды сөз болғандықтан, соған тән ерекшеліктерін айқындау сөзжасам заңдылықтарының міндеті болып саналады. Тіл ғылымында мынадай дәйектеме бар: «Значение и звучание производных слов всегда *мотивированы*» [6, 16], – деп, (курсив – Б.Қ.) туынды сөздің мағынасын анықтауда *уәжділік көрсеткіш* негізге алынады, оның шығу тәркініндегі сөздерге сілтеме жасалынады. Сонымен: «...словообразование лексично, его продукт – номинативные единицы языка со своим индивидуальным лексическим содержанием» [6, 14] деген қағидадан сөзжасамның түрлі тәсілдерімен және заңдылықтарымен қалыптасқан номинативтік бірліктер лексема ретінде тіл жүйесінен орын алады. Оны зерттеу туынды сөздің жасалуындағы түрлі заңдылықтарды айқындауға және әр түрлі лексика-семантикалық топтардың сипаттамасын ашуға мүмкіндік береді.

Туынды лексикалық бірліктердің мағыналық құрылымында мағыналық бөліктерінің негізі жататындығын есепке алу керек.

Түркітануда күрделі сөзді зерттеу ертеден қалыптасқан *лексика-грамматикалық сипат* тұрғысынан қарастырылып келеді. Бұл әдістің тек туынды сөздердің сыртқы тұрпатын дұрыс тануға мүмкіндік беретіні даусыз. Ал күрделі атаудың *ішкі мағыналық құрылымын* саралау, мазмұнына терең үңілу жағы зерттеулерде назардан тыс қалып келеді. Ф.А. Ганиев күрделі аталымдардың жасалуындағы *ішкі мазмұнына* тереңірек барып, мағынаның қалыптасуындағы шарттарды ескеру қажеттігін көрсетеді: «Этот метод изучения позволяет получить правильное представление *лишь о внешней структуре сложных слов, без проникновения в их внутреннее содержание и условия возникновения семантики*. Исследование образования сложных слов по взаимоотношению компонентов раскрывает их внутреннюю структуру, степень спаянности (слитности), семантические особенности» (курсив – Б.Қ.) [7, 50].

Туынды лексикалық бірлік (күрделі атау) ретінде қалыптасуда *уәжділіктің* ерекше қызмет атқаратынын көптеген зерттеушілер айрықша атап көрсетеді. Мәселен, неміс тілінің *күрделі сөзжасамында* Т.Р. Кияк сыңарлардың мағыналық уәжділігін ерекше атай келе: «...семантики компонентов в рамках сложной лексической единицы приобретает немалое значение», – деп, зерттеуші лексикалық бірліктердің морфологиялық және семантикалық заңдылықтарын айқындауда уәждеменің қажеттігін көрсетеді [8, 10]. Осы дәйектемемен өзектес екінші тұжырымдамада туынды сөздің лексикалық мағынасының қалыптасуы жайлы: «Подобная методика при определении значения производных слов работает именно потому, что лексическая семантика производного слова обычно *опирается на значения его составных частей*» [9, 16], – деген түйін соған дәлел бола алады. Мысалы, *ақ + құтан → аққұтан* (құс), *көл + бақа → көлбақа* (жәндік), *боз + торғай → бозторғай* (құс), *асық + жілік → асық жілік* (дене мүшесі), *шаш + бау → шашбау* (бұйым), *қара + торғай → қараторғай* (құс) т.б.

Қазіргі кезде жаңа бағыт болып саналатын мағынадан тұлғаға қарай зерттеу туынды сөздің, соның ішінде күрделі атаудың негізгі нысаны болады. Күрделі атауды жеке лексема, атау деп танысақ, онда оның қалыптасуында сөз мағынасының өзіндік үлесі бары анық. Мәселен, *аға*, *бас* сөзінің арқау, тірек болумен қалыптасқан бірнеше күрделі атауларды келтірейік: *елағасы*, *отағасы*, *отбасы*, *қолбасы*, *қалабасы*, *рубасы*, т.б. *Елағасы* мен *отағасы* сөздерінің мағыналары екі мағыналы бөлшектен тұрады. Олардың лексикалық мағыналарының қалыптасуына негізгі сыңарлардағы мағыналар *уәж*, *себеп* (мотив) болған. Екінші сөзбен айтқанда, күрделі атаулардың түптөркіні сыңарлардың уәжденуінен туындаған. Сондықтан күрделі атау мен негізгі сөздің арасында мағыналық байланыс болады да, олардың басын біріктіретін – *сыңарлардың мағыналық ортақтығы*.

Қазақ тілінде күрделі атаулардың жүйелі түрде басын біріктіретін құрастырушы дағдылы сыңарлар бар. Олар: *аға*, *басы*, *хат*, *жай*, *ақы*, *ашар*, *аяқ*, *жан*, *той*, *бау*, *қат* т.б. сияқты жалпылық мағынасы басым, сөзжасамдық қызметі күшті, мүмкіншілігі мол, белсенді бірліктер, жалпылық қасиеті басым сыңарлар. Бұлар құрастырған күрделі атаулардың бәріне ортақ *дағдылы* мағына қосады да, көп денотатқа (затқа) ортақ бір мағыналық өрістегі лексемаларды жасайды. Нақтырақ айтқанда, туынды сөзді (күрделі атау) семантикалық және тұрпат жағынан біріктіретін *дағдылы уәжді сыңарлар*: *ел+ағасы*, *от+ағасы*, *қол+басы*, *әскер+басы*, *жүз+басы* т.б. соның нәтижесі. Бұл лексемалар – жеке де қолданыла алатын және күрделі сөзді мағына мен тұрпаттың басын біріктіретін, жинақтауға арқау болатын сыңарлар. Күрделі атаулардың келесі мағына мен тұрпатты біріктіретін белгісіне *шөп*, *ағаш*, *аяқ*, *гүл*, *тал*, *жеміс*, *жидек*, *тамыр*, *от(ы)*, *тік*, *ен*, *жапырақ*, *қурай*, *бұта* т.б. Бұлар – сөздерді мағыналық жағынан *жинақтап құрастыруға* тірек сөз болатын сөзжасамдық бірліктер. Бұл сөзжасамдық бірліктер бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалып, бірнеше сөздерге тірек сөз болу арқылы заттың, құбылыстың атауын

қалыптастыруға негіз болады да, ұғымды жинақтау қызметін атқарып, бірнеше күрделі атауға ортақ мағына қосып, бірбүтін лексема жасайды. Мысалы, *өгейшөп, сүйелшөп, қандышөп, қарағаш, сарыағаш, қандыағаш, таугұл, қозыгұл, алтынтамыр, мыңтамыр, теңгежапырақ, түйежапырақ, жаужапырақ, киікоты, маралоты, балықоты, балқурай, қызылқурай, талқурай т.б.* Бір сөзжасамдық мағына сөзжасамдық бір типке ортақ болып келеді. Аға: 1. *Ағайынды адамдардың жасы үлкені*. 2. *Жалпы жасы үлкен ер адам* – Бұл осы маңның *елағасы* Бектас баласы Таймастың ауылы екен (Қ.Есенберлин). Бұл жерде ауылдың, аймақтың, өңірдің басшы адамы деген мағынаны білдіреді. 3. *Басшы, ақылшы, жетекші*. 4. *Басқарушы, басшылық етуші* – Төреліктен батырлыққа бейім, өздері бас билікке ұмтылмайтын, қашанда *елағасына* қалтқысыз мойынсұнатын (М.Мағауин). Бұл жерде *елағасы* – *басшы, қолбасшы* деген ұғымда келген іспеттес. Демек, «жасы үлкен адам» деген мағынасынан басқаша қолданыста тұрғанын аңғартады. *Елағасы* – көпке сөзі өтетін халыққа сыйлы, беделді адам. Мысалы, Қалғанын түгел мақтап бітіре алман, Айтпасам әрбір жерден *елағасын* (Айтыс). *Ағасұлтан* ← *аға + сұлтан*. Кеңес дәуіріне дейінгі белгілі аймақты, елді басқарушы. Бұрын *ағасұлтанның* кеңесі орнаған жер осы бәйбішенің ауылы болатын. Анығында жаңа *ағасұлтан* сайланған (М.Әуезов). *Отағасы* – шаңырақтың иесі, тірегі. Кейінгі кездерде осы сөздің мағынасы кеңейе түсті. Сый, құрмет мағынасын да үстеп, «сыйлы адам, ер адам» мағынасында жұмсалатыны да байқалады. *Бас: Қолбасы* – Екі жақта да қолбасылардың шатыры құрылды (М.Мағауин).

Күрделі атаулардың қалыптасуында *тектік ұғымның мәнін анықтайтын түрлік ерекшеліктер* екеуі бірігіп, жеке дербес атауға көшуі жиірек ұшырайды. Дәлірек айтқанда, түр-тектік күрделі атаулардың қалыптасуында түрлі ерекшелік белгілер негіз болған: *түр, түс, орын, сапа, қасиет т.б.* Алдыңғы түрлі ерекшелік қасиетін білдіретін сыңарлар негізінен сын есімдер болады да, ал екінші сыңар тектік ұғымды білдіретіндер зат есім болады: *ақбалық* (балық), *ақбақай* (өсім.), *Көкбозат, Ақбозат* (астрон.), *ақбөкен* (аң), *айгұлақ* (өсім.), *айгұлақ* (жәндік), *қараөрік, сарыөрік* (жеміс) т.б. Мәселен, Б. Қалиев өсімдікке қатысты атаулардың біразы осы негізде қалыптасқан дей келе: «...виды растений объединяются в роды. Несмотря на двухсоставность (цельнооформленность или раздельнооформленность) они служат унифицированными родовыми наименованиями и при лексикографировании должны рассматриваться как самостоятельные реестровые единицы», – деген болатын (курсив – Б.Қ.) [9, 21].

Күрделі атаулардың қалыптасуында түр-тектік үлгідегі: *Сын түс (сапа) + Зат* формуласы аналитикалық жасалымдардың ішіндегі жиі қолданылатын сөз жасау типтік үлгісіне жатады. Күрделі аталымдардағы басқа сапалық белгілерге қарағанда түстік белгілер жиі ұшырайды. Әсіресе тибиғат әлемінде: жан-жануарлар, өсімдіктер дүниесінде кеңінен қолданылады. Оны тілдік деректерден де көруге болады: *сасықкүзен, бозторғай, қарақұйрық, көкқұтан, көкшешек, қарашайыр, ащышөп, балқарағай, қарағаш, қарабүлдірген т.б.* Жаздыкүн шілде болғанда, *Көкорай* шалғын, бәйшешек Ұзарып өсіп толғанда (Абай). Демек, күрделі атаулардың айырым белгісі аналитикалық аталымның қалыптасу жолдарын байқауға және номинативтік құрылымды қалыптастырудың түрлі маңызды заңдылықтарын саралауға мүмкіндік береді.

Қазақ тілінің тілдік деректеріне сүйенсек, күрделі аталымдардағы мағыналық сыңарлар негізгі сөздердегі сыңарлардан өзгеше, себебі сыңарлардағы мағыналар барлық уақытта бірдей болмайды, олар қосымша реңктер мен ауыс мағыналар үстейді, әр туынды лексема осы қырынан ерекшеленеді. Соған сәйкес күрделі атаулардағы гомогенді сыңарларда бірнеше мағыналық дәреже көрініп отырады. Соның негізінде күрделі атаулардағы сыңарларды бірнеше түрге жіктеуге болады. Біріншіден, күрделі атаулардағы сыңарлардың негізгі мағыналары, екіншіден, туынды мағыналары, үшіншіден, ауыс қолданыстағы мағыналары. Бір жағынан, *елағасы* мен *отағасы* жаңа лексикалық бірлік болып бөлінсе, екіншіден – туынды сөздердің мағыналарында сол

мағыналық сыңарлардың гомогенді болуы, оларды бір сөзжасамдық қатарға қойылуымен ерекшеленеді.

Сөздің ішкі құрылымындағы ұғым тіл арқылы көрініс табады. Атау жасалу табиғатын толығымен ашу үшін ең алдымен оның ішкі құрылымына сөздің семантикасына назар аударылады. Сөздің ішкі құрылымынан лексемалардың мағына негізділігі, яғни сөз мағынасының уәжділігі немесе уәжсіздігі осыдан туындайды. Күрделі атаудың ішкі мағыналық құрылымы мен лексикалық мағынаның арасындағы тәуелділік бола ма, болса ол қандай дәрежеде деген мәселенің де басын ашу қажеттігі туындайды. Сөздің ішкі мағыналық құрылымы лексикалық мағынамен және тілдің сыртқы тұрпатын жалғастыратын қуатты көзі. А.А. Потебняның ойтүрткісінде: «Внутренняя форма слова, произнесенного говорящим, дает направление мысли слушающего, но она только возбуждает этого последнего, дает только способ развития в нем значений, не назначая пределов его понимания слов», – делінген [4, 140].

Нәтижелер

Сөздің ішкі мағыналық құрылымы әр кез оның мағынасын анықтауға мүмкіндік бере бермейді. Осымен байланысты сөздің ішкі мағыналық құрылымына уәжділік қызметі тән, ол ішкі мағыналық қабаттарының жаңа лексемалар қалыптастыруын негіздейді. Сондықтан ішкі мағыналық құрылымды – лексикалық бірліктердің уәжділік негізі деп қараған дұрыс. Сөздің мағыналық ішкі құрылымы – лексикалық бірліктердің уәжділік негізі. Олай болса, сөздің ішкі мағыналық құрылымынан күрделі атау мағынасының қалыптасуының ашық я жасырын болып жіктелуі шығады да, бұл туынды лексикалық бірліктерге тән эксплицитті немесе имплицитті ерекшелікті білдіреді, ал туынды бірліктердегі уәжділікті сыңарлардың мағынасына сәйкес келу қасиетін көрсетеді. Мәселен, *өлара* деген күрделі атаудың жасалуында *өлі* және *ара* дегендердегі екі мағыналық сыңар қатысады, бірақ осы лексемада дәл уәжділік байланысы: *өлі* мен *ара* сыңарының арасында бірден уәжділік бар деу қиын, демек, екеуінің мағынасы жаңа мағынамен сәйкес келіп тұр деп айту қателік болар еді. Э.В. Севортян түркі туыстас тілдердегі **ара* сөзінің он екі түрлі мағыналық өрісін көрсетеді: 1. *Промежуток, расстояние, пространство; место; интервал; цель; межа*. 2. *Середина, этап*. 3. *Промежуток*. 4. *(взаимо) отношение*. 5. *Помощь, посредник. Цель*. 7. *Одновременность т.б.* [10, 162-163]. Сонда күрделі атаудың лексикалық мағынасы 2-ші, 3-ші мағыналық өріспен сәйкес келеді. Сол себепті күрделі атаудың дефинициясын түсіндіруде *ескі ай мен жаңа айдың аралығындағы мерзім, уақыт, түн қараңғылығы* (ҚТС) мағынасы алынған. Олай болса, ішкі мағыналық құрылым мен уәжділіктің сәйкессіздігі, әсіресе, күрделі атаулардың сыңарларындағы *тура* мағыналардың *ауыспалы* мағыналарға көшуіне байланысты. Қазақ тіліндегі бұл құбылыс күрделі атаулардың тұлға жағынан да, мағына жағынан да даму шеңберінің кең өрісін танытады. Күрделі атаулар сыңарларының лексикалану үрдісінде *мағыналық жіктелу* – (үнемі мағынаның сәйкес келмеуі) ішкі мағыналық құрылым мен уәжділік бір ұғым емес және ол мағыналық өзгеріспен байланысты құбылыс. Сөзжасамдағы идиомалануда ішкі мағына тасаланады, жасырын күйге көшеді, синхронды тұрғыдан талдағанда күрделі лексемалардың мағынасы сыңарлардың *тура* мағынасынан шықпайтынды, күрделі атаудың мағынасы сыңарлардың біртұтас *жиынтығынан* шығады. Күрделі аталымдардағы ішкі мағына – олардың сыңарларының *тура* мағынасының жиынтығы, *таңбалаушы белгілердің* көрсеткіші, яғни атаудың құрылымындағы *ауыспалы* мағыналардың немесе туынды мағыналардың бір-бірімен байланысы. Бұлардың арасындағы айырым белгілерінің негізінде туынды лексемалардағы эксплицитті және имплицитті мағыналарды айқындауға, талдауға мүмкіндік туады. Оның ең басты қызметі – нақты денотаттық мағынаны айқындауда бағыт сілтеу, ең бастысы, мағынасындағы ерекшелікті көрсету. Мысалы, *қам-қапа, қансонар, қызыласық, алагеуім/алагөбе, алабота, дарбаза, байқұс//байғұс* <

бай//би+іуш > биқуш: безумный, - несчастный; бай//би: отсутствие, іуш: ум, разум; рассудок; сознание. қам-қапа Қ. хам: п. 1. Сырой, недоваренный; 2. Неопытный. – сырой, незрелый, неспелый; ҚҚ. хам: а. ғамм: 1. Печаль, скорбь; 2. Духота, зной/ – забота, беспокойство. ҚҚ. хам + қапа (хәфә удущение; обиженный, сердитый) – печальный, унылый, душный [11, 55-155]. Бұл үрдісті шешу, айқындауға лексеманың архисемасын терең зерделеуден, мағыналық өрісіне диахрониялық талдау жасау арқылы көз жеткізуге болады. Ол түпнегіздегі мән-мағынаға байланысты шешіледі. Күрделі атаулардың идиомалануында ішкі мағыналық құрылым қатысады да, керісінше, уәжілік көмескіленеді де, жасырын күйге көшеді (бұл жерде тілдің синхрондық тұрғысынан айтып отырмыз, кезінде уәжі болып, ол белгілі уақыт өте келе күңгірттеніп, көмескіленіп, біртіндеп ұмыт болған).

Б. Қасым, С. Сәменованың «Қазақ тіліндегі менталді лексиканың фреймдік құрылымы» атты мақаласында сөздің түбірдегі мағынасы келесі жасалатын туынды сөздердің жасалуына арқау, себепші болатындығы талданған. Себебі қазақ және басқа түркі тілдеріндегі туынды етістіктердің лексика-семантикалық топтарын салыстыра сараланғанда тілдік деректердің мағыналық сәйкестігі анық көрінеді. Қазақ тіліндегі етістіктердің мағыналық, функциялық, эмоционалдық-экспрессивтік сипаттары негізінде олардың мағыналық өрісін талдау арқылы көз жеткізуге болады. Бұл етістікті семантикасын топтастыруда ең негізгі ұстаным ретінде әр сөздің өзіндік ерекшелігі, белгілері, контекстегі мағынасы, қызметі, функционалдық қолданысын ажыратуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан келгенде етістіктің негізгі ерекшелігі оның семантикасынан анық байқалатындығына ерекше назар аударады [12].

Қорытынды

Күрделі лексикалық бірліктердің *ішкі мағыналық құрылымы* сыңарлардың жай құрылымдық мәні мен мағыналардың жиынтығын ғана емес, оларды құрастырушы сыңарлардың өзара байланысы мен өзара себепші бірліктердің белгілі жүйесін білдіреді.

- Ішкі мағыналық құрылым – күрделі аталымды сипаттайтын негізгі ерекшелігі, сыртқы тұрпат пен мағынаны жалғастырушы дәнекер (көпір) іспеттес. Күрделі атаулардың ішкі мағыналық жағы мен сыртқы тұрпаты арасында байланыс болады және ол лексикалық бірлік ретінде танытатын мазмұн мен тұрпаттың арасындағы табиғи байланысқа негізделеді.

- Ішкі құрылым, лексикалық мағына секілді семантикалық таңбаға жатады. Семантикалық таңбалар мен тілдік емес құбылыстардың: *ішкі құрылым* $\Leftrightarrow$ *мазмұн* $\Leftrightarrow$ *бейне* $\Leftrightarrow$ *референт* $\Leftrightarrow$ *дыбыстық айтылуы* мен заттың арасындағы атаудың бейнесі (яғни акустикалық бейне заттың өзіне тән атаулық таңбасы қызметін атқарады) арасындағы қарым-қатынастардан туындайды. Бірінші кезекте, күрделі лексикалық бірліктер құрылым, құрам тұрғысынан емес, жадыда тек мағына арқылы сақталады, сол арқылы айқындалады. Адам санасында ішкі мағыналық құрылым өзінің ізін қалдырады. Біріншіден, адам затты елестетеді (мағыналық жағы), екіншіден, оған себепші, ішкі мағыналық жағы арқылы атауды қалыптастырады.

- Ішкі мағына лексикалық мағына мен сыртқы тұрпаттың арасын жалғастырушы дәнекер ретінде қолданылады. Сондықтан *ішкі мағына* күрделі лексикалық бірліктердегі уәжіліктің негізі болып саналады. Демек, күрделі атаудың лексикалық мағынасының қалыптасуына ішкі мағыналық құрылым негіз болады.

Қазақ тілінің сөздік қорындағы байырғы сөздердің басым көпшілігі күрделі атау жасауға икемді және генетикалық байланысы барлығын көруге болады. Сондықтан, күрделі аталымның жасалу, даму жолдарын тұтас, кешенді түрде алып, сыңарлардың уәжілік арақатынасына қатысты зерделеу негізгі міндет болып саналады. Әрине, біздің мақсатымыз – бұл тілдік категориялар мен ұғымдардың күрделі лексикалық бірліктерді қалыптастыруда семантикалық мәні мен атаулық ерекшеліктерін айқындау. Сондықтан

ішкі мағыналық құрылым тура немесе жанама түрде болса да уәжділік мәселесіне қатысы бар және лексеманың семантикалық қырын айқындауда, нақтылауда, ерекшелеуде қызметі зор. Туынды сөздерді когнитивті-семантикалық аспектіде талдау, таным мен уәждемелік мәнге ие тілдік бірліктердің ассоциативті семантикалық өрісін анықтау ұлттық дүниетаным негізінде мәдени кодтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасым Б. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным. – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 283 б.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Мартине А. Принцип экономии в языке // Новое в лингвистике. – М., 1963, Вып. 3. – 532-536 с.
4. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 622 с.
5. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: Наука, 1959. – 421 с.
6. Современный русский язык. Словообразование. Морфонология. Морфология. – Минск: Плогпресс, 1998. – 543 с.
7. Ганиев Ф.А. Способы и типы образования сложных слов в современном татарском языке // СТ., 1983, № 2. – С. 48-59.
8. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. – Львов: Вища школа, 1988. – 160 с.
9. Калиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. – Алматы: Мектеп, 1996. – 168 с.
10. Севортян В.Э. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1978. – 767 с.
11. Рустемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабо-иранских заимствованных слов. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 320 с.
12. Қасым Б.Қ., Саменова С.Н. Қазақ тіліндегі менталді лексиканың фреймдік құрылымы // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, №1(109) 2023. – 46-54 б. (ағылшын тілінде). – Қарағанды, 2023.

References

1. Kasym B. Complex name formation: cognitive-discursive approach. – Almaty: IP Volkova A.V., 2010. – 283 p.
2. Humboldt V. Scientific works on language. – M.: Progress, 1984 – 397 p.
3. Martine A. The principle of Economics in language // New in linguistics. – M., 1963. – 532-536 p.
4. Potebnya A.A. Word and myth. – M.: Pravda, 1989. – 622 p.
5. Vinokur G.O. Detailed works in Russian language. – M.: Nauka, 1959. – 421 p.
6. Modern Russian language. Word formation Morphonology. Morphology. – Minsk: Plopress, 1998. – 543 P.
7. Ganiev F. A. Topics and types of education in modern Tatar English // St. 1983, No. 2. - pp. 48-59.
8. Kiak T. R. Motivation of lexical unity. - Lviv: Vishcha school, 1988. - 160 p.
9. Kaliyev B. Lexico-semantic and morphological structure of the title in the Kazakh language. – Almaty: School, 1996 – 168 p.
10. Sevortyan V. E. Etymological Dictionary of the Turkic language. – M.: Nauka, 1978. – 767 p.

11. Rustemov L.Z. Kazakh-Russian language Arabic-Iranian borrowed Slov. – Alma-Ata: School, 1989 – 320 pp.

12. Kasym B. K., Samenova S. N. Frameworks of mental vocabulary in the Kazakh language structure // Bulletin of Karaganda University. Philology Series, No. 1 (109) 2023. - pp. 46-54 (in English). – Karagandy, 2023.

B. Kassym¹, G. Suambekova²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

²*Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: bkasym_gosyaz@mail.ru)

Internal Meaning Structure of Derivative Words

Abstract. The article examines the semantic structure of derived words. The semantic structure of the word is considered to be a sign that shows the individuality of the language. The main method of internal semantic structure is the definition of the concept and the concept that connects the units between the internal meaning of the word and the external form. That is the only way to understand the integrity of the name. And it is distinguished that the name is formed on the basis of the internal meaning structure with the participation of the motivational process. The internal structure – the essential semantic feature of the name is analyzed. It is concluded that the internal meaning structure is the basis for the name – image. In order to fully reveal the nature of the creation of a name, attention is paid to its internal structure and the semantics of the word. From the internal structure of the word, the meaning validity of lexemes, motivation or lack of motivation of the meaning of the word comes from this.

Keywords: Internal meaning structure, national worldview, motivation, derived word.

Б. КАСЫМ¹, Г. СУАМБЕКОВА²

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

²*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Алматы, Казахстан*

(E-mail: bkasym_gosyaz@mail.ru)

Структура внутреннего значения производных слов

Аннотация. В статье рассматривается семантическая структура производных слов. Семантическая структура слова считается признаком, показывающим индивидуальность языка. Основным методом внутренней семантической структуры является определение понятия и понятия, связывающего единицы между внутренним смыслом слова и внешней формой. Только так можно понять целостность имени. При этом различают, что имя формируется на основе внутренней смысловой структуры при участии мотивационного процесса. Анализируется внутренняя структура слова – сущностный смысловой признак имени. Делается вывод, что в основе имени-образа лежит внутренняя смысловая структура. Чтобы полностью раскрыть природу создания имени, обращают внимание на его внутреннюю структуру и семантику слова. Из внутреннего строения слова вытекает смысловая обоснованность лексем, мотивированность или немотивированность значения слова.

Ключевые слова: Внутренняя форма структуры, национальное мировоззрение, мотивация, производное слово.

Автор туралы мәлімет:

Қасым Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-5375-387X.

Суамбекова Г. – аға оқытушы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениет университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0009-0005-8946-8578.

Information about authors:

Kassym B. – Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-5375-387X.

Suambekova G. – Senior Lecturer, Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0009-0005-8946-8578.

Сведения об авторах:

Касым Б. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-5375-387X.

Суамбекова Г. – старший преподаватель, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан. ORCID: 0009-0005-8946-8578.